

УДК 159.922.73:343.226-057

Воронкевич О. М.

**АНАЛІЗ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНИХ ТА ОСВІТНІХ ПРОГРАМ
ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЛЯ У ЗАРУБІЖНИХ ШКОЛАХ**

Воронкевич О.М. Аналіз психопрофілактичних та освітніх програм запобігання насилля у зарубіжних школах. Стаття присвячена одній з актуальних проблем у сучасній психологічній науці – психологічній профілактиці шкільного насильства. У роботі представлено узагальнені результати теоретичного аналізу наукової літератури, проаналізовано сучасні якісні дослідницькі проекти та програми психопрофілактики шкільного насильства, які за останні десятиліття проводилися за кордоном, узагальнено кращий зарубіжний досвід з організації попередження насильства в школі. Виокремлено основні напрямки, форми, методи та засоби, що можуть бути враховані при розробці системної моделі профілактичних заходів в Україні.

Ключові слова: шкільне насилля, психологічна профілактика, психологічна просвіта, булінг, освітньо-профілактична програма, третирування, цькування.

Воронкевич О.Н. Анализ психопрофилактических и образовательных программ предотвращения насилия в зарубежных школах. Статья посвящена одной из актуальных проблем в современной психологической науке – психологической профилактике школьного насилия. В работе представлены обобщенные результаты теоретического анализа научной литературы, проанализированы современные качественные исследовательские проекты и программы психопрофилактики школьного насилия, которые за последние десятилетия проводились за рубежом. Обобщен лучший зарубежный опыт по организации предупреждения насилия в школе. Выделены основные направления, формы, методы и средства, которые могут быть учтены при разработке системной модели профилактических мероприятий в Украине.

Ключевые слова: школьное насилие, психологическая профилактика, психологическое просветительство, буллинг, образовательно-профилактическая программа, третирувание, травля.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день українська школа переживає складні часи – разом із реформуванням освіти поширилися й прояви шкільного насильства. Звернення до даної проблеми обумовлено тим, що сучасна школа є не лише освітньою установою, але і місцем, в якому дитина здобуває особистісний досвід. Тому одним із першочергових завдань психолого-

педагогічної науки є пошук дієвих засобів і методів профілактики шкільного насильства з метою попередження та послаблення його впливу на освітнє середовище, особистість кожного учня.

Аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній психологічній науці, порівняно з розвинутими країнами, вивчення проблеми шкільного насильства є фрагментарним. Саме тому, на нашу думку, уважного ставлення вимагає питання вивчення досвіду зарубіжних освітян, які за останні роки нагромадили досить потужний арсенал програм щодо розв'язання проблеми насильства в школах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше шкільне насильство як самостійний об'єкт наукового дослідження з'явилося в працях скандинавських учених (Д. Ольвеус, К. Лагерспетц, А. Пікас, Е. Роланд, П.Хайнеманн та ін.). Головна увага приділялася вивченню психологічної природи цькування, опису видів, форм, а також розробці комплексу заходів щодо запобігання й зниження його поширеності.

Зарубіжні вчені на основі проведених теоретико-експериментальних досліджень виявили, що агресія органічно пов'язана з насильством і є його природним підґрунтям (А.Бандура, Р.Берон, А.Браун, К.Бютнер, Дж.Доллард, Н.Міллер, А.Мічерліх, О.Маурер, М.Пападопулу, Д.Річардсон, Р.Соонетс, З.Фройд, З.Холл, В.Холичер та ін.). Над розробкою й впровадженням програм з профілактики шкільного насильства працювали: Р.Новако, Д.Ольвеус, А.Пікас, Е.Роланд, Е.Руланн, К.Салміваллі, П.Хайнеманн та ін.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей зарубіжних програм попередження та подолання насильства у загальноосвітніх закладах і виявленні можливостей використання світового досвіду в теорії й практиці вітчизняної освіти.

Зважаючи на соціальну значущість та недостатню розробленість моделей профілактики насилля, у пропонованій статті ми ставили перед собою завдання з'ясувати які є дієві заходи щодо попередження насилля над дітьми; розглянути особливості зарубіжних психопрофілактичних, освітніх програм профілактики шкільного насильства.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Багато заходів по запобіганню насилля над дітьми є освітніми і навчальними програмами, що спрямовані безпосередньо на дітей. А.Годензі вказує, що зміст більшості профілактичних програм орієнтований на дітей, щоб попередити сексуальне насильство.

Що ж до походження програм профілактики насилля над дітьми, то вони мають давню історію та починаються із попередження дітей про напад дорослих, так званих «чужих» і «злих», «чорних людей». Наприклад, батьки та вчителі застерігали дітей, щоб ті не йшли разом з іноземними чоловіками, не приймали подарунки від них або не відкривали будь-кому двері, коли вони знаходяться вдома самі. Для декількох поколінь дітей такі попередження були дієвими.

Як свідчить проведений нами аналіз, історичні корені запобігання насильства над дітьми містяться у текстах різних казок. Наприклад, в казці «Червона Шапочка» Ш. Перро мати доручила дівчинці відвідати хвору бабусю і передати кошик із гостинцями. Жінка просила не відволікатися на сторонні заняття та бесіди, коли виконуєш важливе доручення. Червона Шапочка, йдучи через ліс, вибрала довгу і небезпечну дорогу, бо хотіла назбирати квітів, помилуватися метеликами і жуками, послухати лісових пташок. Все це було б дуже милим заняттям, якби героїня була на лісовій прогулянці у супроводі дорослих. Дівчинка не дуже поспішала відвідати хвору бабусю. До того ж, зустрівши незнайомого їй Сірого Вовка, Червона Шапочка повідала йому куди і навіщо йде, що дозволило Вовкові обдурити і проковтнути спочатку хвору бабусю, а потім і саму юну героїню.

Якщо провести алегорію, то і в суспільному житті є «сірі вовки», які бажають «проковтнути» слабких і наївних людей, тобто підпорядкувати їх своїм корисливим інтересам. У казці Червону Шапочку рятують дроворуби, тобто дорослі, чесні і мужні чоловіки, які не дозволяють шахраям ображати довірливих і слабких людей. Проте, в реальному житті корисніше вчитися не ігнорувати мудрі поради і повчання.

Головним завданням протидії насильству в школах США є вдосконалення превентивного підходу, розробка та впровадження інноваційних технологій та ефективних освітньо-профілактичних програм. У даній країні особливого поширення набула технологія мобілізації ресурсів. Ця технологія полягає в залученні до просвітницької діяльності державних і недержавних установ, соціальних служб, партнерств, різних груп населення. Систематичну профілактичну роботу з дітьми схильними до негативних проявів в поведінці проводять інспектори поліції. Цікавим є досвід проведення тижня запобігання третируванню серед учнів загальноосвітніх шкіл. Досить ефективним, на нашу думку, є досвід впровадження програм поведінкового навчання або поведінкової модифікації «D.A.R.E.» (англ. Drug Abuse Resistance Education) для дітей початкових класів, «G.R.E.A.T.» (англ. Gang Resistance Education and Training) для учнів підліткового віку. В основі цих програм покладена теорія соціального наuczіння А. Бандури і концепція поведінки ризику Р. Джессора. З ініціативи Бюро громадських служб та Міністерства з питань здоров'я і соціальних послуг США було розпочато реалізацію названих програм з метою забезпечення повноцінного розвитку та психологічного благополуччя учнів в умовах шкільного середовища.

Аналіз освітніх профілактичних програм дозволяє виокремити найефективніші компоненти їхньої реалізації: формування навичок прийняття рішень, навичок протистояння тискові однолітків та інших впливів (реклами, батьків) на предмет вживання наркотичних речовин; розвиток життєвих та соціальних навичок за допомогою професіоналів, однолітків. Викладання освітніх

профілактичних програм поведінкового навчання або поведінкової модифікації «D.A.R.E.», «G.R.E.A.T.», які базуються на валеологічній науці, здійснюються під керівництвом спеціально підготовлених офіцерів – шкільних службовців, ведеться з використанням сучасних педагогічних технологій, застосуванням інтерактивних методів навчання (мозковий штурм, рольові ігри). Необхідним атрибутом програм є забезпечення учнів навчальними посібниками, зошитами. Пріоритетним завданням програм модифікації поведінки є формування мотивації щодо дбайливого ставлення до життя і здоров'я, розвиток життєвих навичок [3].

У США з метою профілактики насильства щодо дітей у школах та сім'ях громадська організація «Жінки проти зґвалтування» розробила програму профілактики для дітей «Діти попереджені про напад». Ця програма спрямована на розвиток у дітей критичного мислення, набуття асертивних навичок поведінки, інформування куди звертатись якщо насильство трапилось. Далі зробимо короткий огляд програми «Діти попереджені про напад».

На перших заняттях за даною програмою виявляється: 1) рівень знань дітей про свої права; 2) як дотримуються права дітей; 3) соціальне самопочуття дітей; 4) рівень задоволення базових потреб дітей. Для кращої обізнаності дітей про свої права тренер проводить ефективну просвітницьку діяльність і тренінгову роботу, при цьому може залучати батьків, працівників школи, громадськість.

Далі робота представлена у формі рольових ігор, через які поглиблюється зміст знання та здобуваються навички поведінки. Для цього кожна роль програється три рази і це відбувається наступним чином: 1) лідер (тренер) заняття розповідає про загрозливі ситуації – з негативним результатом для дитини. Далі програється відповідна сцена, після чого обговорюються з дітьми почуття і можливі реакції, пов'язані з зображеною сценою; 2) у другій грі альтернативну версію сцени грає лідер (тренер). Він успішно чинить опір, таким чином демонструючи поведінку в ситуаціях даного типу; 3) у третій і заключній грі діти самі грають, наслідуючи лідера, через що і забезпечений успіх стратегії.

Після того, як рольові ігри завершилися, діти співають пісню «Безпечні, сильні, вільні». Після занять присутнім повідомляють про місцеві групи підтримки, телефони довіри та консультаційні послуги [6].

Досвід французького виховання свідчить, що профілактику та корекцію агресивної поведінки особистості доцільно проводити у молодшому шкільному віці через співпрацю педагогів і психологів, координацію дій у цьому напрямі школи і влади (перш за все поліції), залучення місцевих етнокультурних осередків (общин). Про успіх такого підходу говорить спад рівня насильства у французькій початковій школі, підтверджений анонімним анкетуванням, що його проводила Міжнародна обсерваторія за насильством у школах серед 6175 школярів 72 шкіл [4].

В останні роки профілактика насильства у французькій школі є предметом спеціальної національної програми, темою вивчення науково-дослідних центрів, чисельних науковців теоретиків і викладачів-практиків. Темі толерантного ставлення до друзів, навичкам конструктивного діалогу у колективі, методам контролю поведінки присвячено багато розділів шкільної програми з громадянського виховання. Крім обов'язкового офіційного звітування учбових закладів щодо різних проявів насильства, школи є лабораторіями для анонімних анкетувань, досліджень соціально-психологічного спрямування, знаходиться під прискількивим наглядом різних громадських організацій, засобів масової інформації. Така прозорість не дає ховати від громадськості випадки насильства у класі, на шкільному майданчику, але вона ж дозволяє своєчасно виявляти і нейтралізувати випадки насильства на початковому етапі. Для учнів створено безліч Інтернет-сайтів, чатів і телефонів довіри. Головним недоліком профілактичної роботи по боротьбі з насильством у школі, французькі науковці вважають зайву заполітизованість проблеми, надмірну увагу до неї з боку політичних партій перед виборами [7].

Як свідчить зарубіжний досвід профілактики шкільного насильства, програми повинні мати системний профілактично-корекційний характер. Однією з найбільш відомих є програма Д. Ольвеуса (Olweus Bullying Prevention Program, ОБПП), що містить комплекс інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій, якими охоплюються всі учасники навчального процесу в школі.

Реалізація цієї програми передбачає три рівні: загальношкільний, груповий (на рівні класу) та індивідуальний. Основними компонентами програми на першому рівні є: формування у закладі освіти відповідної координаційної групи (комітету), чия діяльність спрямовується на узгодження дій всіх учасників навчально-виховного процесу; проведення анонімних психодіагностичних досліджень серед учнів з метою моніторингу симптомів, особливостей та причин третирування (для цього Д. Ольвеус розробив та стандартизував авторську психодіагностичну методику ОБВQ – Olweus Bully/Victim Questionnaire); проведення навчальних тренінгів для шкільного персоналу з метою його ознайомлення з сутністю проблеми та методами її вирішення; організація групових дискусій працівників шкіл з метою обговорення питань, що стосуються програми; організація та розвиток системи супервізорства; впровадження в шкільне життя норм, що виключають толерантне ставлення до третирування або інших форм насильства тощо [2; 8].

На другому (класному) рівні передбачається: впровадження норм нульової толерантності до третирування; проведення регулярних зустрічей з учнями класу та їх батьками. Третій рівень програми передбачає різні форми індивідуальної роботи з учнями, які виступають у ролі жертв та переслідувачів, а також з їх батьками. Результати експериментальної апробації цієї програми показали її

ефективність не лише в Норвегії, але й в інших країнах, зокрема в Німеччині, Великій Британії, США. За даними її автора, ці результати мають комплексний характер і полягають: а) у зменшенні випадків третирування (на 50 % та більше); б) у зменшенні інших форм девіантної поведінки серед учнів (прогули, вандалізм, крадіжки, вживання алкоголю); в) у поліпшенні соціально-психологічного клімату в закладах освіти. За рішенням уряду Норвегії програма Д. Ольвеуса була включена до реалізації у всіх школах як обов'язкова. Експерти Центру з вивчення та превенції насильства Колорадського університету США визнали програму Д. Ольвеуса однією з найефективніших програм подібного типу. Відтак вона стала однією з десяти базових програм превенції насильства серед молоді, які реалізуються в США на державному та регіональному рівнях [2; 8].

Р. Новако розробив одну з найвідоміших програм контролю агресивності. Він підкреслював, що роздратування може посилюватися за рахунок несприятливих очікувань і безперервних роздумів на болісну тему. Вважав, що надважливо навчити людину з високою емоційною реактивністю розмовляти з самим собою (зрозуміло, подумки) в спокійній манері про ту конфліктну ситуацію, до якої вона виявилася залучена. Психологи називають ці програми самонавчальним тренінгом чи самонавіюванням [1].

В останні роки зарубіжні дослідники дистанціювалися від освітніх програм профілактики насилля над дітьми. По суті, це пов'язано з наступними чинниками: 1) результати дослідження проблеми сексуального насильства показали, що злочинці часто не чужі, у багатьох випадках близькі до дитини (У. Баурманн); 2) було визнано, що освітні програми профілактики змушують жертву визнавати свою провину за насильство, пропонували дітям правильно діяти щоб насильство не відбулося; 3) інші критики довели, що дітям профілактика показує мало можливостей як захистити себе від насильства [6].

Комплексний підхід до профілактики насилля над дітьми демонструє програма «Модель любові». Ця превентивна модель була розроблена в Австрії і стала популярною в Європі. Одним з важливих для нашого дослідження є те, що «Модель любові» базується на партнерських стосунках між учнем, вчителем та батьками. Програма працює протягом трьох послідовних фаз: 1) батьки, учні та вчителі досягають згоди щодо програми профілактики насилля в школі. Це є першим кроком для реалізації задуму в школі; 2) ініціативна група запрошує зацікавлених батьків, учнів, вчителів на другий етап програми профілактики насилля над дітьми. На цьому рівні розглядаються питання, що стосуються теми сексуальної освіти. В межах перших трьох засідань робочої групи учасники обмінюються інформацією про себе та інформацією на тему сексуальності. На останніх двох засіданнях робочі групи учасників планують, розробляють, спільно презентують проект; 3) після наради, групи спільно для школи розробляють проект профілактики насилля над дітьми, що буде проводитися з усіма учнями в

обраних класах. Для втілення таких проектів та підтримки долучають посередників (психологів, лікарів, соціальних працівників, сімейних консультантів, вчителів). Вони створюють сприятливу для обговорення атмосферу і залучають професійні та дидактичні методи передачі знання [6].

Резюмуючи сказане, приходимо до висновку, що інформаційні матеріали, теми пропонуються учасниками робочої групи та різняться залежно від шкіл. Ось приклади деяких програм профілактики насилля в школі: «Профілактика сексуального насилля», «Розмова з дітьми про насилля», «Любов – партнерство – профілактика», «Знаймо свої межі і встановлюймо їх» та інші.

У сучасній науці та практиці виділяють шість основних видів стратегій профілактичних дій (Л. Кауфман, І. Френч) [5, с. 55-56]:

1. Інформаційні профілактичні програми. Головна мета – привнесення адекватних, актуальних і доступних знань, інформації, відомостей з приводу різних форм насильства та їхніх впливів на особистість будь-якого віку. Вони базуються на таких видах діяльності, як використання ЗМІ, листівок, брошур, плакатів, лекцій та семінарів на відповідну тематику.

2. Навчальні профілактичні програми. Вони допомагають розвивати основні життєво важливі уміння й навички. За кордоном такі навчальні профілактичні програми проводять у школах та інших громадських місцях: будинках культури, релігійних установах, клубах тощо. Ці програми мають на меті навчити особу захищатися соціально прийнятним способом, адекватно реагувати на зовнішні загрози; вміти опанувати себе в стресовій ситуації, конструктивно вирішувати конфлікти, ефективно спілкуватися, приймати вмотивовані рішення в різних психологічних умовах тощо.

3. Альтернативні профілактичні програми. Ці програми відомі як інтерперсональні тренінги. Вони відносяться до активних групових методів роботи, які спрямовані на самовдосконалення й саморозвиток, допомагають дисциплінуватися, формувати самоповагу, усвідомлювати свої сильні сторони тощо. В тренінгових групах навчання сприяє зміні життєвої позиції, установок, розвитку сенситивності, самосвідомості, підвищенню соціально-психологічної компетентності. Всі ці якості однаковою мірою важливі в професійній діяльності вчителя, керівника, психолога.

4. Інтервенційні профілактичні програми. Ці програми надають перевагу допомозі окремим особам в усвідомленні себе, своїх потреб у пошуку шляхів розв'язання проблем. Інтервенція включає товариські взаємини з людьми та підтримку їх у критичні періоди життя.

5. Профілактичні програми зміни оточення. Ці програми спрямовані на усвідомлення, виявлення і зміну тих чинників в оточенні, які сприяють насильницьким діям чи пошуку руйнівних впливів, змінюють свідомість. Цей вид

профілактичних програм поширених у середовищі молодих людей, які схильні до вживання алкоголю та наркотиків.

6. Програми змін суспільних правил. Найчастіше такі програми націлені на локальне середовище. В їх межах відбуваються зміни у місцевому самоврядуванні, законодавстві [5].

Практична діяльність психологів системи освіти свідчить, що найбільше уваги вони приділяють психокорекції і практично не проводять заходів, що передбачає психопрофілактика. Як бачимо, дуже багато часу відводиться на роботу з дітьми, які мають яскраво виражені психологічні проблеми, відтак потребують втручання. З цієї причини решта школярів (а це переважна більшість) позбавлені психологічної допомоги. Психологи мають знати, що своєчасне здійснення психопрофілактики сприяє вивільненню їхнього часу для надання психологічних послуг усім школярам. Адже психологічна служба не може приносити помітні позитивні результати, якщо буде концентрувати свою увагу на вирішенні лише тих проблем, які уже мають місце і потребують свого негайного розв'язання.

Знаючи характеристику феномену насильства у школі, можна вивести систему сучасних вимог для його психопрофілактики: 1) психопрофілактичні проекти повинні проводитись протягом тривалого періоду, лише тоді можна буде побачити результат; 2) розробка та проведення програмних профілактичних заходів має здійснюватися на основі системного аналізу актуальної соціальної ситуації; 3) ефективність авторських психопрофілактичних програм вивчена недостатньо, особливо тих, що належать до сфери сімейного насильства, жорстокої поведінки дітей між собою. Обираючи психопрофілактичну програму практичний психолог має усвідомлювати відповідальність за результати задумів та впливів, керуватися основним етичним принципом психологів – «не нашкодь»; 4) психопрофілактичні програми мають передбачати спеціально організовану роботу з учнями, батьками, вчителями; 5) враховуємо, що особистості властива не тільки соціально-психологічна спільність, а й соціально-психологічна унікальність. Ці узагальнення зумовлюють виокремлення принципу індивідуального підходу як провідного під час розробки системи психопрофілактичних впливів.

Таким чином, спираючись на зарубіжні дослідження в галузі психології насильства, вважаємо, що на сучасному етапі розвитку шкільної освіти важливо впроваджувати різні психопрофілактичні заходи, які мають бути спільною роботою психологів, вчителів і батьків (інформаційна рекламна кампанія, бесіди з популяризацією засад ефективної взаємодії з дітьми, психологічний тренінг для молодших школярів, тренінг-семінари для батьків і АСПН для вчителів та ін.). Міркуємо, що психологічна профілактика булінгу повинна проводитися в трьох напрямках: робота з батьками (відповідальне батьківство) забезпечить створення сприятливого сімейного середовища для розвитку дитини; фахова психологічна

допомога в умовах школи (батькам, учителям, учням); педагогічна діяльність, що передбачає особистісно орієнтований підхід до навчання й виховання. Оскільки агресивні діти часто є «продуктом» негативних впливів як з боку батьків, так і сучасного суспільства загалом, то реалізація програми з профілактики насильства повинна бути спрямована на родину, на школу (дітей і вчителів) та інші соціальні інституції, які відвідують діти. Ця стратегія є важливою для розробки програми запобігання насильству серед учнів молодшого шкільного віку.

Voronkevych, O.M. Analysis of psychological and educational programs for violence preventing in foreign schools. *The article is dedicated to one of the topical issues of the modern psychological science - psychological prevention of violence in schools. The article summarizes the theoretical analysis presented in scientific literature, analyzes contemporary research projects and programs of high quality aimed at psychological prevention of violence in schools and implemented abroad in recent decades, generalizes the best foreign practice of violence prevention in schools. The main areas, forms, methods and means that should be taken into account at developing of a systemic model covering necessary preventive measures in Ukraine are outlined.*

Keywords: school violence, psychological prevention, psychological education, bullying, educational and preventive program, harassment.

Список використаних джерел

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 512 с.
2. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: методичні рекомендації / О.Ю. Дроздов, Л.В. Живолуп, О.В. Ніжинська, Я.В. Сухенко / за ред. Я.В. Сухенко. – Полтава ПОІППО, 2011. – 80 с.
3. Чернякова А.В. Проблема третирування (BULLYING) серед учнів у загальноосвітній школі США: шляхи запобігання та подолання [Електронний ресурс] // А.В. Чернякова. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua>
4. Шабінський М.Є. Насильство у школі та вирішення цієї проблеми засобами громадянського виховання (на прикладі роботи французької початкової школи) / М.Є. Шабінський // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць. – Луганськ, 2007. – Вип. 3(22). – С. 223-230.
5. Юрчик О.М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах: дис. канд. псих. наук: 19.00.07 / Юрчик Оксана Миколаївна. – Івано-Франківськ, 2016. – 328 с.
6. Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pfliegerl. – München, 2007. – 225 p.

7. Coutant I. Délit de jeunesse / I. Coutant // La Découverte. – 2005. – 325 p.
8. Olweus D. Bullying Prevention Program [Electronic resource]. – Access mode : www.clemson.edu/olweus. – Title from screen.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Berkovic L. Agressija: prichiny, posledstvija i kontrol' / L. Berkovic. – SPb.: Prajm-Evroznak, 2001. – 512 s.
2. Prevencija agresivnosti ta nasillja v osvith'omu seredovishhi: metodichni rekomendacii / O.Ju. Drozdov, L.V. Zhivolup, O.V. Nizhins'ka, Ja.V. Suhenko / za red. Ja.V. Suhenko. – Poltava POIPPO, 2011. – 80 s.
3. Chernjakova A.V. Problema tretiruvannja (BULLYING) sered uchniv u zagal'noosvitnij shkoli SSHa: shljahi zapobigannja ta podolannja [Elektronnij resurs] // A.V. Chernjakova. – Rezhim dostupu: <http://www.psyh.kiev.ua>
4. Shabins'kij M.Є. Nasill'stvo u shkoli ta virishennja ciei problemi zasobami gromadjans'kogo vihovannja (na prikladi roboti francuz'koї pochatkovoї shkoli) / M.Є. Shabins'kij // Duhovnist' osobistosti: metodologija, teorija i praktika: zbirnik naukovih prac'. – Lugans'k, 2007. – Vip. 3(22). – S. 223-230.
5. Jurchik O.M. Psihologichna profilaktika shkil'nogo nasill'stva v pochatkovih klasah: dis. kand. psih. nauk: 19.00.07 / Jurchik Oksana Mikolaivna. – Ivano-Frankivs'k, 2016. – 328 s.
6. Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pfliegerl. – München, 2007. – 225 r.
7. Coutant I. Délit de jeunesse / I. Coutant // La Découverte. – 2005. – 325 p.
8. Olweus D. Bullying Prevention Program [Electronic resource]. – Access mode : www.clemson.edu/olweus. – Title from screen.

Відомості про автора

Воронкевич Оксана Миколаївна, кандидат психологічних наук, асистент кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Voronkevych, Oksana M., Ph.D. in Psychology, Teaching Assistant, Department of Practical Psychology, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil

E-mail: oksanayurchyk@ukr.net

УДК 159.942.5-055.26

Галицька М.О.

**МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ
ЖІНКИ В ПІСЛЯПОЛОГОВИЙ ПЕРІОД**